

Yaqub BABAYEV

FÜZULİNİN İMTAHANI

Miladi tarixlə 1537-ci ildə (hicri ilə 943-cü sənədə) Azərbaycan ədəbiyyatı və bədii-fəlsəfi fikir tarixində müstəsna dərəcədə əhəmiyyətli bir hadisə baş verdi. Dahi şairimiz M.Füzulinin məşhur “Leyli və Məcnun” poeması ərsəyə gəldi. Milli dildə meydana çıxan bu poema yalnız Azərbaycan və Şərq bədii təfəkkürünün deyil, ümumiyyətlə, dünya ədəbiyyatının nadir, əvəzsiz, bənzərsiz incilərindən, bəşəriyyətin bizə (bugünkü insanlığa) məlum tarixinin təkrarsız poetik-fəlsəfi məhsullarından biri idi. Bu təkrarsızlıq, istər əsərin ideya-bədii qatında, istər dil-üslub, istərsə də poetik semantikasında, məcazlar və obrazlar aləmində özünü büruzə verirdi.

Bəllidir ki, elə Füzuliyə qədər də “Leyli və Məcnun” Şərq ədəbiyyatı meydanında ənənəvi, çox işlənmiş süjetlər sırasına daxil idi. Dahi şairimizin qüdrəti və məharəti burasında idi ki, bu “çeynənmiş” mövzuya yeni nəfəs, yeni can, yeni ruh, yeni ideya vermiş, onu tamamilə təzə libasda, təzə və daha ecazkar forma-məzmun qiyafəsində ortalığa çıxarmışdı. Ənənəvi mövzuya bir təqlidçi kimi yox, orijinal bir sənətkar fəhmi və bacarığı ilə yanaşmışdı. Yeni türk alimi Məhəmməd Cəlalın çox doğru olaraq söylədiyi kimi: “Hətta mərhumun (yeni Füzulinin - Y.B.) ruhi-lətifi nitqə gəlib bizə bu babdə (yəni bu poemanın təqlidi bir əsər olması barədə - Y.B.): “Bən də müqəllidəm!” - demiş olsa, inanmayız. Ehtimal ki, bu böyük şairin zehninə fikri-təqlid gəlmiş olsun. Fəqət, “Leyli və Məcnun” təqlid olmaq üzrə yazılan asardan deyil”.

“Leyli və Məcnun” yarandı və son nöqtəsi qoyulan kimi anadilli şeirimizin və həm də türkdilli poeziyanın iftixarına, ən dəyərli sənət örnəklərindən birinə çevrildi. Bu, məlum məsələdir. Bizi isə maraqlandıran problemin başqa bir tərəfidir. Yeni Füzulinin “Leyli və Məcnun”u niyə yarandı və necə yarandı? Daha dəqiq şəkildə desək, poemanın yaranma səbəbi nə ilə bağlı idi? Bu, bir istedad sahibinin - Füzulinin fərdi istəyindənmi, şəxsi həvəsindənmi, mövzuya sevgi və marağındanmi qaynaqlanırdı? Yoxsa, bunun bir başqa və həm də daha əsaslı, daha ciddi, daha vacib səbəbi var idi?

İstər XVI əsr ictimai-siyasi mühiti, milli-estetik düşüncəsi, qövmiyyətçilik şüuru, istərsə də əsərin əvvəlində poemanın yazılma səbəbi barədə Füzulinin dedikləri ilə tanışlıq bizə ikinci fikrin üzərində dayanmağa əsas verir. Bəlli olur ki, belə bir süjet əvvəllər bir qələm sahibi kimi Füzulini nə cəlb etmiş, nə də o, türk dilində belə bir nəzm əsəri yazmaq fikrində olmuşdur. Mövzunun şairin maraq dairəsindən kənarında olmasının (əlbəttə,

bir oxucu kimi yox, bir qələm sahibi kimi) səbəblərini də Füzuli izah edir. Belə ki, bu qəm dastanının sövdası uzun, bəhri "kütahdır", yəni qısadır (Həqiqətən də, poema əruz vəznində həcəz bəhrinin qısa növündə - naqis həzəcdə yazılmışdır). Məzmunu fəğan, nalə və ahla doludur. Əvvəli qəm, sonu fənadır. Nə badəsində sevincdən rəng, nə nəğməsinə fərəhdən ahəng vardır. İdrakı xəyala azar verər, mələli düşüncəni pərişan eylər. Ona rəğbət münasib olsaydı, rəğbət göstərənə çox olardı:

**Sövdası dirazü bəhri kutah,
Məzmunu fəğanü naləvü ah,
Bir bəzmi-müsibəti-bələdir
Kim, əvvəli gəm, sonu fənadır.
Nə badəsinə nişatdən rəng,
Nə nəğməsinə fərəhdən ahəng.
İdrakı verər xəyala azar,
Əfkarı edər mələli əfkar.
Olsaydı təvəccöhü münasib,
Tövcihinə çox olurdu rəğib.
Olsaydı təsərrüfündə rahət,
Çox kamil ona qılırdı rəğbət.**

Göründüyü kimi, şair özü israrla bəyan edir ki, bu qissə bir sənətkar kimi onun mövzu axtarışı sferasından, maraq dairəsindən, cazibə meydanından kənarıdır. Amma belə bir mövzunu qələmə almaq, həm də türk dilində (!!!) qələmə almaq məcburiyyətində qalmışdır. Bütün ruhu, məzmunu və siqləti Füzuli üçün "bir bəlayi-can" olan bu qəm dastanını "təqirə gətirməyi", "bu əski bustanı" təzələməyi ağır, şərəfli bir "yük", çətin bir imtahan kimi onun üzərinə qoymuşlar. Türk dilində onu "nəzmi - nazik"ə çevirmək tələbi ilə şairi imtahan oxuna ("tiri-imtahanə") nişanə etmişlər.

İndi gələk bu "yükün" Füzulinin çiyinlərinə qoyulma səbəbinə. Belə bir missiya təsadüfdənmi, yoxsa zərurətdənmi doğmuşdur? Daha doğrusu, bu missiya sənətkarın "Rum zərifləri" adlandırdığı iki şəxsin fərdi istəyi iləmi gercəkləşmişdi, yoxsa, bu istəyin və tələbin arxasında başqa daha mühüm səbəbmə var idi? Əsil məsələ həmin səbəbin aşkar edilməsində, müəyyənləşdirilməsindədir. "Leyli və Məcnun" kimi möhtəşəm bir ədəbi abidəni bizə bəxş edən də (Füzulinin istedadı və qələmi ilə) həmin səbəbdir. Bəs, bu səbəb hansıdır, nədir və onun mahiyyətində nə dayanır?

Poemanın yazılma səbəbini şair əsərin əvvəlində "Bu səbəb-nəzmi kitabdır və bəisi-irtikabi-əzabdır" bölməsində izah edir. Onu bu "əzab günahına" sövq edənlərin Osmanlı məmləkətindən gəlmiş "Rum zərifləri" olduğunu söyləyir. Şair onların adlarını çəkməsə də, biz həmin şəxslərin adlarını bilirik. Bunlar elmdə və fəzilətdə görkəmli ziyalı kimi tanınmış Yəhya bəy və Xəyali bəydir. Füzuli onları hər işdə həqiqət axtaran, elmdə incə mənalar bilən, dəqiqliyi sevən, söz danışmaqda incilər saçan adamlar kimi təntənəli epitetlərlə vəsf və təqdim edir. Sənətkar onun şəxsi qonağı olan həmin ziyalılarla müxtəlif məsələlərdən söhbət açır, fikir mübadiləsi edir. Onların söhbətinin mövzu hədəfində XIV-XV əsrlərdə türk dilində yazıb-yaratmış Şeyxi, Əhmədi, Cəlili, Nizami (bu, Nizami Gəncəvi yox, XV əsrdə yaşamış osmanlı şairi Nizamidir ki, türk dilində divan yaratmışdır) və s. kimi şairlər də vardır. Nəhayət, söhbətin məcrası gəlib "Leyli və Məcnun" mövzusu üzərinə çıxır. Söhbət zamanı "Rum zərifləri" bu məşhur mövzunun "əcəmdə" daha çox yayıldığını, yəni fars dilində bu mövzuda daha çox əsər

yazıldığını, türklərdə ("ətrakədə") bu əfsanənin bədii fikir meydanında işlək olmadığını nəzərə çatdırır, Füzulinin bu sujeti qələmə almasını israr edirlər. Şairin oxucuya verdiyi məlumat və izahatından bəlli olur ki, onlar türk dilində bu mövzuda əsər yazmağı, mövzunu "təqrirə gətirməyi" xahiş etmirlər, israrla tələb edirlər, bu əzab yükünü, "can bəlasını" onun üzərinə qoyub onu "tiri-imtahanə" nişanə edirlər. Bununla da onun nəşəsini, məstlik sevincini pozub sənətkarı ağır bir imtahan "qəziyyəsinə" düçar edirlər. Şairin öz dili ilə desək:

***Mən xəstəyi etdilər nişanə,
Bir rəng ilə tiri-imtəhanə.
- "Lütf eylə! - dedilər, - ey süxənsənc!
Faş eylə cahanə bir nihan gənc!
Leyli-Məcnun əcəmdə çoxdur,
Ətrakdə ol fəsanə yoxdur.
Təqrirə gətir bu dastanı,
Qıl tazə bu əski bustanı".
Bildim bu qəziyyə imtəhandır,
Zira ki, bu bir bəlayi-candır.***

Füzuli müxtəlif bəhanələrlə bu dastanı qələmə almaqdan boyun qaçırmaq istəsə də, "Rum zərifləri" bu "yükü" onun boynuna qoya, daha dəqiqi, şairi bu sənət cəfasını çəkməyin zərurətinə inandıra bilirlər. Yəni onu inandıra bilirlər ki, bu bir fərdə aid adı, yüngül, çəkisi, sanballı məhdud olan şəxsi yaradıcılıq işi deyil. Etnik-ictimai səciyyəli, qövmi "yükə" malik, milli kimliyin ucalığına və təsdiqinə xidmət edən şərəfli bir məsələdir.

İndi gələk belə bir vacib mətləbin şərhinə. "Rum zərifləri" Füzuliyə niyə məhz "Leyli-Məcnun" mövzusunda əsər yazmağı məsləhət bildilər? Həmin əsəri niyə məhz türk dilində yazmağı tövsiyə (əslində tələb) etdilər? Niyə bu sifarişi türk dilində yazan başqa bir şairə deyil, məhz Füzuliyə verdilər? Axı, Füzulinin ömür sürdüyü XVI əsrin I yarısında, istər Osmanlı səltənətinin, istər Səfəvilər xanədanının geniş coğrafiyasında, istərsə də Orta Asiyada (Turanda) türk dilində yazıb-yaradan çoxlu sayda istedadlı söz ustaları, belə demək mümkünsə, şairlər ordusu var idi. Elə Füzulinin özünün yaşadığı Bağdad çevrəsində münbit bir ədəbi mühit, çoxlu sayda "türk zəban" şairlər yaşayırdı.

Birinci sualın cavabı: Mənşəcə ərəb əfsanəsi olan "Leyli və Məcnun" sujeti islam coğrafiyasında əsrlərcə ömür sürmüş, populyarlaşmış, şöhrət qazanmış, tutumlu, sanballı mövzulardan idi. Fars dilində bu mövzuda bir sıra dəyərli, səviyyəli, oxucu zövqünü oxşayan, yüksək sənətkarlıq siqlətinə malik, fars dilinin poetik qüdrətini və səviyyəsini nümayiş etdirən əsərlər meydana gəlmişdi. Süjet, istər dünyəvi, istər bədii-fəlsəfi, istərsə də ilahi mətləbləri ifadə etməkdən ötrü əlverişli imkanlar yaradırdı. Bu ənənəvi, "çeynənmiş" kimi görünən mövzuya yeni ruh və nəfəs vermək lazım gəlirdi. Mövzunun tutumu və xarakteri buna imkan yaradırdı.

İkinci sualın cavabı: Füzulinin "Leyli və Məcnun"unun ərəsəyə gəlməsi bir ədəbiyyat və sənət hadisəsi olmazdan əvvəl milli-etnik hadisə idi. Qövmi özünüdərk şüurunun sifarişi və məhsulu kimi ortalığa çıxmışdı. Əsəri türk dilində yazmaq tələbi yalnız iki nəfər osmanlı ziyalısının tələbi deyildi. Bu, bütövlükdə türk milli-etnik məkanında yaşayan, öz qövmi kimliyini dərk edən türk ictimai mühitinin və toplumunun sifarişi idi. Rudəki, Firdovsi, Xəyyam, Cami, Sədi, Hafiz (biz təəssüflə milli-etnik mənsubiyyətinə görə Azərbaycan

türkü olan gəncəli Nizamini də bu siyahıya əlavə etməli oluruq) və s. kimi söz ustaları fars dilində, həqiqətən də, gözəl bədii əsərlər, dünya poeziyasının şedevr nümunələrini yaratmışdılar. Bununla da onlar fars dilinin poetik əzəmətini nümayiş etdirmişdilər. İndi isə ümumtürk qövmiyyətçilik şüuru, milli özünüdərk missiyası başqa sahələrdə (ilk növbədə, qılıncda və qəhrəmanlıqda) olduğu kimi, söz sənəti və bədii təfəkkür meydanında da türk ictimai-mədəni varlığı qarşısında fəthlik missiyası qoyurdu. Öz milli dilinin poetik əzəmətini, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin zənginliyini, yüksək keyfiyyətini ortalığa qoymaq, nümayiş etdirmək vəzifəsini meydana çıxarırdı. Bu əzəmətin isbatı üçün, təbii ki, fars və ərəb dillərində yaranmış mükəmməl, bəyənən, yüksək səviyyəli sənət abidəsi kimi qəbul edilən bədii örnəklərdən aşağı səviyyədə olmayan sənət nümunələri yaradılmalı idi. Deməli, Füzulidən "Leyli və Məcnun"u türk dilində yazmağı tələb edən Yəhya bəy və Xəyali bəy Azərbaycan şairinə (əslində, "türk zəban" şairlərin başçısına) təkcə öz istəklərini çatdırmırdılar. Onlar bununla türk ictimai şüurunun, qövmiyyətçilik düşüncəsinin elitar sifarişini və tələbini ortalığa qoyurdular.

Üçüncü sualın cavabı: Dediymiz kimi, XVI yüzillikdə Balkanlardan Çin sərhədlərinə qədər bütün türk-Turan arenasında türk dilində yazan çoxlu sayda poetik istedad sahibləri var idi. Ancaq ümumtürk ictimai toplumun sözünü Füzuliyə çatdıran "Rum zərifləri" verdikləri sifarişin çəkisini, məsuliyyətini, mahiyyətə sanbalını yaxşı dərk edir, belə bir ağır "yükün" öhdəsindən gələcək şair kimi ilk növbədə Füzulini görürdülər. Onlar müqabil tərəfə demək istəyirdilər ki, indiki "türk zəban" şairlər ordusunun sərkərdəsi sən deyilsən? Allah-təala bu vəzifə üçün səni görümləndirməyib? Madam ki belədir, bir türk şairi kimi farsdilli poeziyaya ("əcəm" şeirinə) cavabı da sən verməlisən! Türkcə "nəzmi-nazik" yaratmağın həm ağır, həm də şərəfli yükünü, məsuliyyətini sən öz üzərinə götürməlisən. Rudəki, Firdovsi və onların digər farsdilli poeziya xələflərinə də cavab verən türk hünərvəri sən olmalısən!!!

Əslində, Füzuli ona verilən sifarişin, daha dəqiqi, onun qarşısında qoyulan tələbin (!) ağırlığını, mürəkkəbliyini, məsuliyyətini (və şərəfini!) hamıdan yaxşı dərk edirdi. Elə buna görə də müxtəlif bəhanələrlə bu işi gərməkdən boyun qaçırmaq istəyirdi. Gətirilən bəhanələrdən biri də bu idi: gəncəli Nizami mayası qəm, kədər olan bu mövzuda əsər yazmaq istəməmişdir. Ustadın şikayət etdiyi bir mövzuda əsər yazmaq şagirdə zülm olar.

Axı, bu poetik abidəni yaratmaqla Füzuli həm də ümumtürk sosial toplumu qarşısında cavab verməli idi. Ümumiyyətlə, o, mövzunu türk dilində qələmə almaqla bir neçə mənada "tiri-ımtahanə" hədəf olduğunu yaxşı anlayırdı. İmtahanın əsas detal və ştrixləri isə bunlar idi: Mövzunu qələmə almaqla Füzuli, ilk növbədə, Nizami də daxil olmaqla, "Leyli-Məcnun" mövzusunda fars dilində yazan sənətkarların qarşısında intahan verməli, öz istedadının heç də onlardan aşağı olmadığını göstərməli idi; İkincisi, farsdilli poeziyanın həm bahadırlarına, həm də təəssübkeşlərinə sübut etməli idi ki, sizin ögey (bəzən də lap aşağı nəzərlə) baxdığınız, bəyənmədiyiniz türk dilində də qənirsiz, nadir, möhtəşəm, sizinkinə bərabər (və hətta ondan üstün) söz sənəti abidəsi yaratmaq olar. Nəticə etibarı ilə sənətkar türk dilinin fars dilindən daha lətif, daha incə, daha zəngin və obrazlı, daha poetik bir dil olduğunu sübuta yetirməli idi; Üçüncüsü, Füzuli deyilən qüssəni qələmə almaqla bütün türkdilli şairlərə yaxşı mənada ideal bir örnək, bayraqdar və yolgöstərən olmalı idi, yəni "türk zəban" şairlərin

qarşısında imtahan verməli idi; Dördüncüsü, bizim qəzəl ustadımız türk dilinin zərif, incə, zəngin, poetik bir dil olduğunu ortalığa qoymalı idi. Bütün bunlar nəticə etibarını ilə türk dilində verilən çətin bir imtahan idi. Füzuli bu "məşğələdə" türk dilinə aid hər cür "düşvari asan" etməli idi; Beşincisi, belə bir mövzunun qələmə alınması yalnız sənət qarşısında deyil, həm də Allah qarşısında böyük imtahan idi. Çünki Füzuliyə qədər bu mövzuya müraciət edən qələm sahibləri ona, əsasən, dünyəvi, məcazi eşq prizmasından baxmışdılar. Ən uzağı, ilahi (həqiqi) eşqin bəzi əlamətlərini süjetdəki bəzi əhvalatlara çiləyə bilmişdilər. Azərbaycan şairi isə, süjetin ideya-məzmun axarına, obrazlar aləminə, poetik anlayış və istilahlardan sisteminə, ümumi ahəng və ritminə ilahi eşqin, irfani-fəlsəfi düşüncənin əsas hikmət və gözəlliklərini hopdurdu. Həm də dahiyənə bir bacarıqla məcazi eşqlə (İbn Səlamın eşqinin timsalında) həqiqi eşqin (Məcnunun eşqinin timsalında) poetik-fəlsəfi müqayisəsini verdi. İkincinin birincidən dəyər və hikmətdə çox-çox üstün olduğunu sübuta yetirdi. İlahi eşqin arxasınca getməyin hikmət, zərurət və fəlsəfəsini, faydasını, cəfasını və səfasını anladı. Bəşər övladının həm Haqqı, həm də onun yaratdıqlarını sevməli olduğunu, bunun həm kədər və əzabını, həm də sevinc və nəşəsini, oxucu zövqünü bədii dillə (sözlə) oxşayacaq bir məharətlə, meydana qoydu.

Nəticə etibarını ilə dahi şairimiz verməli olduğu imtahanın bütün mərhələlərini, bütün "fənlərini" inanılmaz bir uğurla dəf etdi. Bu ərəb əfsanəsini türk bəzəyi ilə bəzədi, bu ərəb gəlininə bənzərsiz, füsünkar türk libası geyindirdi. Tanrının və onun yaratdıqlarının gözəlliyi, Tanrı eşqinin hikməti, ecazkarlığı bu əsərdə türk dilində təkrarsız, bənzərsiz vəsf obyektinə çevrildi. Poema təsəvvüf ədəbiyyatımızın, irfani-fəlsəfi poeziyamızın və bütövlükdə bədii fikir tariximizin həmişəyaşar incilərindən biri kimi tarixə düşdü.

Beləliklə, Füzulinin "Leyli və Məcnun"u sıradan yazılmış bir əsər deyil. O, ümumtürk etnokulturoloji gerçəkliyinin, qövmiyyətçilik düşüncəsinin, milli-ictimai özünüdərk həqiqətinin sosial sifarişi kimi meydana çıxmışdı. Allah-təalanın yardımı və köməkliyi ilə həm Füzuli (fərdi mənada), həm türk qovmü (qlobal mənada), həm də türk dili və türk poeziyası bu imtahandan zəfərlə çıxdı. "Leyli və Məcnun"un çəki və dəyərini artıran ümdə məziyyətlər sırasında mütləq bu cəhətləri də nəzərə almalıyıq.